

УДК: 314.148; 314.143.

Якубов Ўткир Шермаатович- г.ф.н., доцент,

Мустафоқулов Шерали Зулфиқорович- магистрант

Термиз давлат педагогика институти

ДЕМОГРАФИК ЖАРАЁНЛАРНИНГ ИЛМИЙ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ ВА АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ

Аннотация. Мазкур мақолада демографик жараёнларнинг илмий назарий асослари, демографик жараёнларга илк ёндошувлар ва демографик жараёнларни бошқаришга уринишнинг амалий натижалари ва аҳамияти ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар. Демографик жараёнлар, аҳолини ўрганиш, “Малтус назарияси”, “Ўтиш назарияси”, “Демографик мувозанат назарияси”, туғилиш, ўлим, турмуш даражаси.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Аннотация. В данной статье рассматриваются научно-теоретические основы демографических процессов, первые подходы к демографическим процессам, а также практические результаты и важность попыток управления демографическими процессами.

Ключевые слова. Демографические процессы, демографические исследования, «Теория Мальтуса», «Теория перехода», «Теория демографического баланса», рождение, смерть, уровень жизни.

SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS AND PRACTICAL SIGNIFICANCE OF DEMOGRAPHIC PROCESSES

Annotation. This article discusses the scientific and theoretical foundations of demographic processes, the first approaches to demographic processes, as well as the practical results and importance of attempts to manage demographic processes.

Keywords. Demographic processes, demographic research, “Malthus’s Theory”, “Theory of Transition”, “Theory of Demographic Balance”, birth, death, standard of living.

Кириш. Маълумки демографик жараёнлар тарихи инсоният тарихи кадар қадимий бўлиб XIX-XX асрлар давомида анча фаол тус олди. “19-асрда 50 млн. Европаликлар бошқа қитъаларга кўчишди. Кўчишларининг асосий сабаби, яшаётган жойларида ерларнинг етишмовчилиги ва кўчиб борган жойларида эса, ерларнинг арзон баҳоаларга сотилишидир. Кўчиб борган мухожирларнинг кўпчилиги қишлоқ жойларида ўрнашдилар. 19- асрнинг охири 20- асрнинг бошларида эса миграция оқими йирик саноатлашган шаҳарларга қаратилди.”[2]

Миграция жараёнларини ўрганиш эса, узоқ ўттиз йиллик танаффусдан сўнг 50 йилларда бошланган бўлиб, бу даврда Европадаги Польша, Германия, Чехия, Словакия мамлакатлари ва Россиянинг асосан шарқий қисми аҳолиси миграцияси чуқурироқ тадқиқ этилган.

Методлар: Мақола умум қабул қилинган тарихий методлар-тарихийлик, қиёсий-мантиқий таҳлил, кетма-кетлик, ҳолислик тамойиллари асосида ёритилган.

Тадқиқот натижалари ва муҳокама: Бугунги глобаллашув жараёни фаол кечаётган шароитда демографик жараёнлар хусусиятлари ўтган асрга нисбатан тубдан фарқ қилади. Яъни ишлаб чиқариш тезлиги ва аҳоли даромадлари юқори, коммуникациялар ривожланган, қулай шарт-шароитларга эга бўлган минтақаларга меҳнат ресурсларининг интилиши билан характерланади. Айниқса, бозор иқтисодиёти шароитида режалаштирилган иқтисодиётдан фарқли ўлароқ, демографик жараёнларга янгича ёндошишни тақозо этмоқда[2].

Демографик жараёнлар, аҳолини ўрганиш, демография ижтимоий фанининг муҳим соҳасидир. Ушбу жараёнларни тушуниш ва тушунтиришга ёрдам берган бир нечта дастлабки назариялар мавжуд. Масалан, “Малтус

назарияси” 18-аср охирида Томас Малтус томонидан ишлаб чиқилган бу назария аҳолининг ўсиши озиқ-овқат ва бошқа ресурсларнинг мавжудлиги билан чекланиши, озиқ-овқат ишлаб чиқариш эса арифметик прогрессия бўйича ортиб боришини таъкидлайди. Малтус башорат қилганидек, агар аҳоли ўсиши назорат қилинмаса, туғилишнинг юқори даражаси аҳолининг хаддан ташқари кўпайиши ва очарчиликка олиб келишини эътироф этади.

Кейингиси, “Ўтиш назарияси” 1929 йилда Уоррен Томпсон томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, ушбу назария ривожланаётган мамлакатларда туғилиш ва ўлимнинг юқори даражадан паст даражага ўтишини тушунтиришни таклиф қилади. Ушбу ўтиш иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш, масалан, таълим, соғлиқни сақлаш ва қашшоқликни камайтириш каби имкониятларни яхшилаш билан боғлиқ.

Шулар қаторида, “Демографик мувозанат назарияси” бу назария туғилиш ва ўлимнинг мувозанатда эканлигини таъкидлайди. Бу назария Жон Грем томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, жамият ривожланишининг маълум даражасига эришгандан сўнг, туғилиш ва ўлим даражаси барқарор қадриятларга яқинлашишини аниқлатади.

Шунингдек, “Миграция назарияси” ҳам мавжуд бўлиб, бу назария доирасида миграциянинг аҳоли ўзгаришига таъсири ўрганилади. Унда таъкидлашча, миграцияга иқтисодий имкониятлар, сиёсий ва ижтимоий шароитлар каби турли омиллар сабаб бўлиши мумкин, бу маълум минтақаларда аҳоли сонига таъсир қилади. “Миграция назарияси” — одамларнинг бир географик худуддан иккинчисига кўчишининг сабаблари, хусусиятлари ва оқибатларини ўрганувчи фан соҳаси. Бу назария миграция механизмларини, уларнинг умумий қонуниятларини ва жамиятга таъсирини тушунишга ёрдам беради.

Миграция назариясидаги муҳим тушунчалардан бири “бирлаштирувчи омиллар” ва “суриш омиллари”дир. “Бирлаштирувчи омиллар” - бу одамларни ўз мамлакати ёки минтақасини тарк этишга мажбур қиладиган

омиллар, масалан, низолар, паст турмуш даражаси, иш этишмаслиги. "Сўриш омиллари" - бу одамларни бошқа мамлакатларга жалб қилувчи омиллар, масалан, иш имкониятлари, яхши яшаш шароитлари, таълим.

Миграция назарияси, шунингдек, ички миграция (бир мамлакат ичида), халқаро миграция (бир мамлакатдан бошқасига) ва вақтинчалик миграция (маълум бир давр учун) каби миграциянинг турларини ҳам ўрганади.

Бугунги кунда миграция жаҳон сиёсати, иқтисодиёти ва ижтимоий-маданий соҳаларида муҳим ўрин тутди. Миграция назариясини тушуниш янада самарали иммиграция ва муҳожирлар интеграцияси сиёсатини ишлаб чиқишга ёрдам беради ва янада инсонпарвар ва барқарор жамиятларга ҳисса қўшади.

Бу демографик жараёнлар ва аҳоли сони билан боғлиқ дастлабки назарияларнинг бир қисмидир. Вақт ўтиши ва ижтимоий фанларнинг ривожланиши билан ушбу дастлабки ғояларни тўлдирадиган янги ёндашувлар ва назариялар пайдо бўлди.

Демографик жараёнлар ва аҳолини ўрганган кўплаб маҳаллий олимлар мавжуд. Жумладан, П.П. Семенов-Тянь-Шанский - Ўрта Осиё аҳолисини ўрганган рус географи ва демографи; В.В. Починский - рус демографи, Россияда демографик ривожланиш муаммолари устида ишлаган; А.М. Денисенко - демограф, демографик хавфсизлик ва аҳоли барқарорлиги доктринасининг асосчиси; Н.Н. Харьков собиқ СССРдаги демографик жараёнларни ўрганган машҳур географ; Л.А. Нварцев - совет ва рус демографи, Россия қишлоқларидаги демографик вазиятни ўрганган. Бу олимлар демография ва аҳолини ўрганишга катта ҳисса қўшган ва уларнинг ишлари ҳозирги замон фанлари учун долзарб ва қимматли бўлиб қолмоқда.

Демографик жараёнлар ва аҳолини бошқариш жамият тараққиётининг асосий жиҳати ҳисобланади. Бу жараёнларни самарали бошқариш мамлакатларга аҳоли сонидаги ўзгаришларни башорат қилиш ва тегишли стратегия ва дастурларни ишлаб чиқиш имконини беради. Самарали

демографик бошқарув учун муҳим бўлган бир неча асосий йўналишлари мавжуд. Улардан:

Биринчиси: демографик маълумотларни мониторинг қилиш ва таҳлил қилиш - Демографик жараёнларни самарали бошқариш учун туғилиш, ўлим, миграция ва бошқа кўрсаткичлар каби аҳоли маълумотларини доимий равишда кузатиб бориш ва таҳлил қилиш имконини беради. Бу тенденциялар ва муаммоларни аниқлашга ҳамда онгли қарорлар қабул қилишга ёрдам беради.

Иккинчиси, демографик сиёсатни ишлаб чиқиш орқали мамлакатлар демографик сиёсатни ишлаб чиқмоқда, улар туғилиш даражасини тартибга солиш, оилаларни қўллаб-қувватлаш, миграцияни назорат қилиш ва бошқа жиҳатларни ўз ичига олади. Муваффақиятли аҳоли сиёсати аҳоли сони ва жамият ресурслари ўртасидаги мувозанатни таъминлайди.

Учинчиси, таълим ва соғлиқни сақлаш демографик жараёнларни самарали бошқаришнинг муҳим элементи аҳолининг таълим ва соғлиқни сақлаш хизматларидан фойдаланишини таъминлашдир. Билимли ва соғлом фуқаролар жамиятнинг барқарор ривожланиши ва иқтисодий ўсишга ҳисса қўшади.

Тўртинчиси, миграция ҳисоби орқали миграция жараёнлари мамлакат демографиясига ҳам сезиларли таъсир кўрсатади. Миграция сабаблари, унинг оқибатлари ва мигрантларнинг жамиятга интеграциялашуви имкониятларини тушуниш бу жараёнларни бошқаришга ёрдам беради.

Бешинчиси, жамоатчилик иштироки ёрдамида демографик жараёнларни муваффақиятли бошқариш фуқаролар, маҳаллий ҳамжамят, ННТ ва бошқа манфаатдор томонларнинг фаол иштирокини талаб қилади. Қарорлар қабул қилиш жараёнига жамоатчиликни жалб қилиш янада самаралироқ сиёсат яратишга ёрдам беради.

Самарали демографик ва аҳолини бошқариш маълумотларни таҳлил қилиш, сиёсатни ишлаб чиқиш ва таълимга киришни ўз ичига олган комплекс ёндашувни талаб қилади.

Дунёнинг кўпгина мамлакатлари демографик жараёнлар ва аҳоли сонини бошқаришда фаол иштирок этиб, ижобий натижаларга эришишга интилоқда. Ушбу мамлакатларнинг баъзилари бу соҳада намуна бўлиб, муваффақиятли амалиётлари билан халқаро эътиборни тортмоқда. Бу эрда демографик жараёнларни бошқаришда ижобий натижаларни кўрсатадиган баъзи мамлакатлар масалан, Швеция туғилишни рағбатлантириш, гендер тенглигини тарғиб қилиш ва оилаларни қўллаб-қувватлашни ўз ичига олган муваффақиятли аҳоли сиёсати билан машҳур. Бундай чора-тадбирлар туфайли Швецияда барқарор туғилиш ва ўлим даражаси паст бўлиб, бу аҳоли ўсишига ёрдам беради. Сингапур эса, кичик давлат бўлишига қарамай ўзининг муваффақиятли аҳоли стратегиялари билан ҳам машҳур. Бугунги кунда Сингапур юқори малакали муҳожирларни фаол жалб қилмоқда, бу эса унинг ишчи кучини ошириш ва иқтисодиётини яхшилашга ёрдам бермоқда.

Шунингдек, Жанубий Корея оилани қўллаб-қувватлашнинг кенг қўлланли дастурлари, узайтирилган ота-она таътиллари сиёсати ва оила фаровонлигини таъминловчи бошқа чора-тадбирларни жорий этиш орқали туғилиш даражасининг пасайиши ва аҳолининг қариши билан боғлиқ муаммоларни енгиб чиқмоқда.

Норвегия демографик жараёнлар муваффақиятли бошқариладиган давлатга ҳам мисол бўла олади. Бу ерда гендер, оила ва болалар ўртасидаги тенгликни қўллаб-қувватлаш чора-тадбирларидан кенг фойдаланилаётгани жамиятнинг барқарор ривожланишига хизмат қилмоқда. Бу каби мамлакатлар демографик ва аҳолини бошқариш қанчалик самарали иқтисодий, ижтимоий ва жамият ривожланишининг ижобий натижаларига олиб келиши мумкинлигини кўрсатмоқда.

Марказий Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда демографик жараёнлар ва аҳолини бошқариш минтақанинг барқарор ривожланишини таъминлашда муҳим рол ўйнайди. Марказий Осиё кўп миллатли ва кўп динли минтақа бўлиб, бу эрда демографик жараёнлар алоҳида аҳамиятга эга. Демографик бошқарувнинг муҳим жиҳатлари туғилишни назорат қилиш, ўлимни назорат қилиш, миграция назорати, таълим ва соғлиқни сақлашдир.

Марказий Осиёда демографик жараёнларни бошқариш қуйидагиларни ўз ичига олади:

Биринчи, “оила сиёсати ва туғилиш даражаси” оилани режалаштириш, ёш оилаларни қўллаб-қувватлаш бўйича хабардорликни ошириш.

Иккинчи, “соғлиқни сақлаш” сифатли тиббий хизматлардан фойдаланиш имкониятларини яхшилаш, болалар ва оналар ўлимини камайтириш.

Учинчи, “Таълим тизими”ни ривожлантириш, жумладан, саводсизлик даражасини пасайтириш, аҳолининг билим даражасини ошириш.

Тўртинчи, “Миграция оқимлари”ни, шу жумладан ички ва халқаро ҳаракатларни бошқариш, мигрантларнинг интеграцияси.

Ўзбекистон Марказий Осиё давлатларидан бири сифатида демографик жараёнларни бошқаришда ҳам қийинчиликларга дуч келмоқда. Ўзбекистоннинг ижтимоий-демографик сиёсати аҳоли сонининг барқарор ўсишига эришиш, фуқароларнинг ҳаёт сифатини ошириш ва мамлакатни барқарор ривожлантиришга қаратилган. Ўзбекистон ва Марказий Осиёнинг бошқа мамлакатларида демографик жараёнлар ва аҳолини бошқариш комплекс ёндашувни талаб қилади.

Ўзбекистон, бошқа айрим давлатлар сингари, туғилишнинг юқорилиги, ўртача умр кўриш давомийлиги, миграция жараёнлари, ёшларнинг ишлаш учун хорижга чиқиб кетиши натижасидапайдо бўлаётган социал муаммолар яъни ажрашишлар сонининг ортиб бориши, болалар тарбияси билан боғлиқ муаммоларга дуч келмоқда. Демографик жараёнлар ва аҳолини самарали

бошқариш учун Ўзбекистонга қуйидаги чора-тадбирларни ўзида мужассам этган комплекс ёндашувни қўллаш тавсия этилади:

- ✓ Туғилиш даражасини ижтимоий рағбатлантириш: туғилиш даражасини оширишни рағбатлантириш учун турли имтиёзлар ва болали оилаларни қўллаб-қувватлаш дастурларини жорий этиш.
- ✓ Тиббий ёрдамнинг қулайлиги ва сифатини ошириш: аҳоли саломатлиги ва умр кўриш давомийлигини яхшилашга ёрдам берадиган барча фуқаролар учун сифатли тиббий ёрдам мавжудлигини таъминлаш.
- ✓ Таълим ва касбий тайёргарлик: таълим тизимини ривожлантириш ва аҳолининг билим даражасини ошириш, бу меҳнат ресурсларининг малака даражасини оширишга ва мамлакатнинг иқтисодий ривожланишига ёрдам беради.
- ✓ Меҳнат бозорини ривожлантириш ва ишсизликни қисқартириш: иқтисодий барқарорлик ва аҳолининг ижтимоий хавфсизлигини таъминлаш мақсадида янги иш ўринларини яратишга кўмаклашиш ва бандликни қўллаб-қувватлаш дастурларини ишлаб чиқиш.
- ✓ Миграция жараёнларини бошқариш: чет эллик мутахассисларни жалб қилиш дастурларини ишлаб чиқиш, шунингдек, меҳнат муҳожирларини уларнинг тажриба ва билимларидан фойдаланиш учун мамлакатга қайтариш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш.
- ✓ Кекса фуқароларни қўллаб-қувватлаш бўйича дастурларни яратиш: пенсия тизимини ривожлантириш, кексаларга муносиб турмуш шароитларини таъминлаш учун тиббий-ижтимоий ёрдам кўрсатиш.
- ✓ Демографик маълумотларни мониторинг қилиш ва таҳлил қилиш, Самарали сиёсат ва дастурларни ишлаб чиқиш учун мамлакатдаги демографик вазият тўғрисидаги маълумотларни тизимли равишда йиғиш ва таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Хулоса. Ўзбекистонда демографик жараёнларни комплекс бошқариш мамлакатнинг барқарор ривожланишини таъминлаш учун турли соҳалар –

соғлиқни сақлаш ва таълимдан тортиб, ижтимоий ҳимоя ва иқтисодиётгача бўлган мувофиқлаштирилган ўзаро ҳамкорликни тақозо этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Райимжонов З.Х. Халқаро миграция кеча ва бугун // “Жанубий ўзбекистонда география мактабининг шаклланиши” Респ. илмий-амалий конф. материаллари. Термиз, 2006, 95-96 б.
2. Қаюмов А.А., Якубов Ў.Ш., Абдуллаев А.Г. Аҳоли географияси ва демография асослари (Ўқув қўлланма). Тошкент “Фан ва технология” нашрети. 2011 йил 154 бет.
3. Abdimo‘Minov T.A., & Abduxoliqova M.A. (2022). SAMARQAND VILOYATI AHOLISI JOYLASHUVINING HUDUDIY JIHATLARI. Экономика и социум, (12-1 (103)), 4-8.
4. Komilova N.K., & Abdimo‘Minov T.A. (2023). THE GEOGRAPHICAL BASIS OF STUDYING MINERAL SPRINGS. Экономика и социум, (1-2 (104)), 62-65.